

Lehet-e a tandíjról jól érthető tudományos művet írni?

Semjén András: *Költségmegosztás a felsőoktatásban. Utak és tévutak*
KTI Könyvek, 16. MTA Közgazdaság-tudományi Intézet,
Budapest, 2013

Semjén András könyve hiánypótló és időszerű. Miközben a felsőoktatás szereplői között állandósult viták folynak a felsőoktatás finanszírozásáról, a vitatkozó felek nagyon kevés olyan magyar nyelvű könyvre vagy cikkre tudnak támaszkodni, amelyik szisztematikusan vizsgálja meg ezt a témakört, vagy egyes kiemelt területeit. Természetesen megemlíthető Varga Júlia oktatás-gazdaságtani könyve az 1990-es évek végéről, vagy Polónyi István munkái, többek között a magyar felsőoktatás-finanszírozás történetéről. Maga a méltatott könyv szerzője is publikált 2004-ben egy nagyobb lélegzetű tanulmányt éppen a jelen méltatás írója által szerkesztett könyvben. Halász Gábor kitűnő összefoglalót írt 2012-ben a nemzetközi szakirodalom eredményeiről. Semjén András új könyve azonban abban különbözik mindeztől, hogy a közgazdasági, oktatáspolitikai, társadalompolitikai megközelítéseket szerves egységben vizsgálva bármely fél számára és ellenében egyaránt tud elgondolkodtató elméleti érveket és bevált gyakorlatot felsorakoztatni. S eközben láthatóan megvan a saját véleménye is. De erről majd később.

A téma persze nem a felsőoktatás finanszírozása annak teljes egészében. A címben jelzett szűkítés a költségmegosztás. Ám mit is jelent ez a fogalom? A könyv bevezetőjének első bekezdése már megadja a választ:

„Elsősorban azt vizsgáljuk, hogyan hat a kormányzati támogatások és a – leginkább a közvetlen haszonélvezők, a hallgatók által biztosított – magánforrások (főleg a tandíjak) egymáshoz viszonyított aránya a hallgatói viselkedésre, és mindez hogyan hat vissza a felsőoktatási intézményekre.” (8. o.)

Azonnal látható, hogy érzékeny területről van szó. Hiszen mind az állami források nagysága, elosztása, mind a magánforrások bevonása (amelynek legkézzelfoghatóbb megjelenési formája, ám politikailag nehezen kezelhető fogalma a tandíj) sokféle érdeket érint, fontos társadalmi következményekkel jár együtt. Nemcsak Magyarországon, hanem minden országban – ezt a könyv példák sokaságával mutatja be.

Szó sem lehet arról, hogy az amúgy karcsúnak tetsző (mindössze 176 oldal terjedelmű) kötet minden részletét bemutassam. E részletek nélkül azonban torzul az érvrendszer, (újabb) félreértések keletkeznek. Ezért inkább azt az utat választom, hogy miután az egyes fejezetek tartalmát kedvcsinálóként ismertetem – s ezzel re-

mélhetőleg a kötet áttanulmányozására vagy az abban történő szemeztetésre buzdítok –, olvasás közbeni benyomásaimat osztom meg az olvasóval.

Az első rész a tandíj közgazdaságtanának bemutatására vállalkozik bevallottan elsősorban az angolszász (amerikai és brit) elméleti közgazdaságtani és empirikus ökonometriai vizsgálatokra támaszkodva. Ebben az áttekintésben minden olyan probléma előkerül, amelyet ezek az országok az évtizedek során kipróbáltak és megtapasztaltak. Milyen előnyei és hátrányai vannak a magánforrások bevonásának? Hogyan hat a keresletre? Milyen esélyegyenlőségi következményei vannak? Hogyan ellensúlyozzák a hallgatói támogatások a tandíj negatív szerepét? Egyáltalán hogyan állapítható meg a tandíj összege? Melyek az intézményi motivációk?

Neves szerzők elméleti modelljeit írja le Semjén András lényegre törően és elegánsan. Igyekszik egyes empirikus eredményeket is beépíteni a tárgyalásba. A felvetett kérdések a bonyolult formalizmusok mellett is jól érthetőek – bár igaz, hogy állandóan szem előtt kell tartanunk azt a társadalmi-gazdasági-kulturális közeget, ahol mindez megvalósul. Érdeemes a szerző konklúzióját szó szerint idézni:

„Versenyző és profitmaximalizáló egyetemek feltételezése mellett a piacon kialakuló egyensúlyi árak (a különféle típusú hallgatók által az egyes intézményekben fizetendő tandíjak) olyanok lennének, amelyek megvalósítják a különféle típusú (eltérő oktatási termelékenységű) hallgatók társadalmilag optimális allokációját. Ez a tetszetős eredmény persze még az elméletben is csak akkor érvényes, ha a versenyzői egyensúly szokásos feltevései mellett az állandó skáláhozadék feltevése is teljesül. A valóság azonban meglehetősen távol áll ezektől a feltevésektől. A felsőoktatás világa korántsem mentes az információs aszimmetriától, piaca úgynevezett bizalmi piac. Az ilyen piacokon a fogyasztók számára általában megnyugtatóbb, ha a kegyeikért versenyző termelők (felsőoktatási intézmények) nem profitmaximalizálók, hanem a nyereséget fel nem osztó nonprofit vállalkozások.

A tandíjak a valóságban a felsőoktatás többszatornás finanszírozásának fontos eszközei.” (50. o.)

A modellezési bevezető után bontja ki a szerző a könyv fő gondolatait. A második rész a költségmegosztás és költségáthárítás legfontosabb módozatairól szól, definiálja a „valódi” tandíj fogalmát, majd elemzi annak hatásait. Valóság-e a tandíjak mellett és ellen felhozott érvek? Szükség van-e tandíjra, s ha igen, hogyan lehet annak nem kívánt mellékhatásaitól megszabadulni? Miről szólnak valójában a halasztott tandíjakról, a hallgatói hitelrendszerekről folyó viták? A fejezet függeléke történeti folyamatában és jelenlegi állapotában mutatja be az ausztrál, az angol és az észak-amerikai rendszert.

Ezt a gazdagon dokumentált, izgalmas fejezetet hosszan érdemes böngészni. Idézzük a tandíjpolitika-típusoknak a szerző által némileg finomított *Marcucci–Johnston*-féle besorolását (55. o.), iránytűt találhatunk a fejezet szövevényes világához:

„1. »Ingyenes« felsőoktatás: nincs tandíj.

2. Általános, előre fizetendő tandíjra épülő tandíjpolitika. (Természetesen az általános tandíjfizetési kötelezettséget a diákok egy része számára a központi, illetve az intézmény által adható mentességek és ösztöndíjak részben vagy egészben semlegesíthetik. Ameny-

nyiben lehetőség van a tandíjat fedező mértékű diákhitel felvételére, a hallgatók önkéntes választása alapján az előre fizetendő típusú tandíjak is halaszthatóvá válhatnak, azaz a hallgatót terhelő tényleges fizetési kötelezettség kitolható a kereső életszakaszra.)

3. *Duális tandíjpolitika.* (Állam által finanszírozott, tandíjmentes képzés zárt keretszámokkal és általában a tanulmányi teljesítményekre épülő előzetes szelekcióval, és részben vagy egészen előre fizetendő tandíjakból fenntartott képzés az ingyenes helyekről kimaradt többi hallgató számára.)

4. A végzés utánra *halasztott, jövedelemfüggő törlesztésű tandíj* (... Az ilyen rendszerekben a tandíj előre vagy az előírtnál gyorsabban történő megfizetését jelentős kedvezményekkel ösztönözhetik.) (56. o.)

Jegyezzük meg, hogy Magyarországon és a volt szocialista országok többségében a harmadik (duális) modell a jellemző. Nagyon egyetértek Semjén Andrással abban, ahogyan erről a modellről ír, s mivel ez a könyv számunkra szóló egyik legfontosabb üzenete, kissé hosszabban idézem:

„A tandíj léte mellett működő rendszerek ... a szerint oszlanak két csoportra, hogy ha nem mindenki fizet tandíjat, akkor a tandíj-kötelezettség megállapítása igazságos, méltányolható szempontok alapján, vagy önkényes, igazságtalan módon történik-e. Ha az, hogy valaki ingyenes, államilag finanszírozott formában vagy pedig jelentős költségtérítés ellenében tanulhat a felsőoktatásban, a családi háttér figyelembevétele nélkül, a korábbi iskolai eredményekre és/vagy egy pillanatnyi tudást mérő felvételi vizsgára építő kiválasztási mechanizmus alapján dől el, akkor az ingyenes képzés szelekciós rendszere társadalmilag igazságtalan, és szűkíti a hozzáférést.” (132. o.)

„A látszólag érdemen (általában a korábbi tanulmányi teljesítményen, illetve felvételi vizsgán) alapuló kétvágányos (duális) bejutási és finanszírozási rendszer igazságtalansága meglehetősen egyszerűen belátható: mivel a korábbi tanulmányi eredmények és a felvételi vizsgateljesítmények közismerten erősen függenek a diákok háttérétől, családjuk szociokulturális helyzetétől, az ingyenes képzésbe történő bejutást szabályozó rendszer valójában diszkriminálja a kevésbé előnyös családi háttérű diákokat. Azért is igazságtalan ez a rendszer, mert a különböző kiinduló tudásszintű diákok közül a *gyengébbek* számára (akik között a kedvezőtlen családi háttérű diákok nyilvánvalóan eleve nagymértékben felülreprezentáltak, tekintve az iskolai sikeresség és a szociokulturális háttér közötti jól ismert statisztikai kapcsolatot) már eleve is költségesebb lehet egyénileg a diploma megszerzése (a tudásszintbeli, illetve képességbeli hátrány ugyanis sokszor eleve csak a tanulmányi idő megnyújtásával csökkenthető/szüntethető meg), és egy ilyen duális költségmegosztási/finanszírozási rendszerben a tandíj fizetése is éppen őket terheli majd fokozottabb mértékben.” (132–133. o.)

„...a duális rendszer az addigi tanulmányi teljesítmény alapján történő szelekció segítségével egy kivételezett réteg számára tartja fenn az ingyenes felsőoktatás mítoszát, miközben a hátrányos helyzetű hallgatók zömét csak a fizetős férőhelyekre engedi be. Bár a költségtérítés néven futó tandíjak az ezredforduló után valójában lehetővé tették az intézményrendszer túlélését, de sem igazságosak nem voltak, sem elégséges többletforrásokat nem biztosítottak a hazai felsőoktatás minőségének és versenyképességének javításához.” (133. o.)

A kötet harmadik része egy mindenki által elfogadható követelményrendszer megfogalmazása útján jut el oda, hogy miért lenne célszerű egy megfelelő hallgatótá-

mogatási rendszerrel kísért általános tandíjrendszer bevezetése Magyarországon, s ezt milyen támogatási mechanizmusokkal, pénzügyi megoldásokkal lehet elérni. Semjén András jobbító 14 pontjával (140–147. o.) nehéz nem egyetérteni. Ismét egy lényeges üzenet rajzolódik ki ezekből: a háztartási források bevonása történjen ugyan meg, ám ez többletforrásként jelenjen meg, és ne jelentse az esélyegyenlőség romlását (azaz például ne a duális modellen keresztül realizálódjon). Több modell is teljesíti ezeket a pontokat – üdvözlendő ezért, hogy mértéktartó a javaslati rész, nem megy bele a részletekbe és a politikai vitákba.

Lezárásként egy történeti fejezetet iktat be a szerző a sokatmondó alcímmel: „Tandíjhullámvasút”. Az erős kritikai élű fejezet nem kíméli egyik kormányzat felsőoktatás-finanszírozási politikáját sem, szemléletesen válogatva a bőségesen elkövetett elméleti hibákból és gyakorlati ballépésekből. A kötet egy újabb kiemelendő üzenete is itt fogalmazódik meg:

„Csak akkor tudunk leszállni a hullámvasútról, és az értelmetlen, mindig ugyanoda visszatérő körbevasutatgatás helyett a kivezető útra lépni, ha kialakítjuk azokat a szakmai és politikai mechanizmusokat, amelyek nélkül nem lehet sikeres finanszírozási reformot kidolgozni és megvalósítani. Az érintettek megkérdezése nélkül – egy csupán a társadalom egy része által osztott politikai vízió által vezényelten – nem lehet sikeresen átalakítani a felsőoktatást és annak finanszírozását. Márpedig méltányos felsőoktatás-finanszírozási rendszer nélkül nem létezhet tartósan sikeres és versenyképes felsőoktatás, a felsőoktatás sikeressége pedig hosszabb távon nagyban befolyásolja az ország felemelkedési esélyeit.” (166. o.)

Ígértem, hogy megosztom olvasás közben támadt benyomásaimat. Miért tetszett nekem Semjén András könyve? Megfogott az elméleti háttér átfogó, részletes bemutatása, fölényes ismerete. Élveztem a pontos, félreértésektől mentes, jól dokumentált országtanulmányokat. Méltányolni tudtam a bemutatott közgazdasági modellek korrekt értelmezésére való törekvést és annak sikeres megvalósítását. Örömmel láttam, hogy elfogultságtól mentesen igyekszik leírni az egyes tandíjpolitikák *pro* és *kontra* érveit. Várakozásomnak megfelelően átgondolt javaslatokat is kaptam tőle, mégpedig elsősorban a tudományos elemzésekre és nem politikai érvekre támaszkodva.

Különösen tetszett, hogy újra felhívta a figyelmet a szakirodalomból (kiragadva néhányat) a differenciált tandíjképzésre, az ikertermék-problémára, az egységes hozzájárulás egyenlőtlenségi problémájára, a lakáspiac–felsőoktatási piac analógiára, az értékpapírosítási mechanizmusra.

Hiába egy könyv tartalmi gazdagsága, az egyes olvasóban mindig támadnak szubjektív hiányérzetek. Miközben élvezettel olvastam a naprakész elemzéseket az angolszász rendszerekről, eltűnődtem azon, nem kellene-e itt, Magyarországon, Európa közepén jobban ismerni azokat a kezdeményezéseket, amelyek szűkebb környezetünkben valósultak meg. Nem ártott volna francia, német, skandináv példa, érvelés, a tapasztalatok, a szemlélet bemutatása. Értem én, hogy az európai felfogás a felsőoktatás közös jószágként történő kezelése, s emiatt „ha a tandíjmentesség az alaphelyzet, akkor a tandíjat kell indokolni” (62–64. o.). De mit tanít például a (megemlített) ír és osztrák példa?

Olyan érzésünk támadhat, mintha a szerző implicit feltételezése az lenne, hogy az angolszász országokban hatékonyabb, „jobb” a felsőoktatás – ám eközben paradox módon abszolút korrekten bebizonyítja számunkra, hogy a történet, a hagyományok, a kultúra alakította ki azokat a rendszereket, és gyakorlatilag lehetetlen más környezetben pontosan ugyanazokkal a hatásokkal számolni. De ismét fellángol az olvasói fantázia: hátha mi most ezeknek az országoknak az 1980–1990-es éveit éljük (a felsőoktatásban)? (Ezért is fogadom el a – talán túlságosan is – sok 2000 előtti elemzést.)

A könyv egyik érdeme ez – hogy gondolkodásra, továbbgondolásra ösztönöz. Vajon a tömeges felsőoktatás kialakulása, az expanzió ténylegesen szükségessé teszi-e a költségmegosztást, a pótlólagos külső forrásbevonást, mint ahogyan abban a szakértők megegyezni látszanak? Vagy mégis elképzelhető a redisztribúció a felsőoktatás javára? Hiszen a helyzet egészen más, ha 10-20 százalékos a részvétel a felsőoktatásban – ekkor vitatott lehet a közfeladat. Ám ha 60-70 százalék feletti, ahogy már egyes országokban, elgondolkodtató lehet az első alapképzés bevonása a közfeladatok közé. (Mivel a jelenlegi, a GDP 5 százaléka körüli oktatási részarányból 1 százalékot képvisel a felsőoktatás, ez nem feltétlenül jelent óriási társadalmi megterhelést: ezzel viszont visszatérünk a kérdés gyökeréhez, a felsőoktatás társadalmi és magánhaszna körüli vitákhoz.)

Lehetséges-e egyáltalán a szerény magyar költségvetésből többet juttatni a (felső)oktatásnak? Magyarországon a „költségvetési szegénység” egyik oka – a gazdaság jövedelemtermelő képességének alacsony volta mint fő ok mellett – az (alacsony) egykulcsú adó. Egyébként pedig bármely szektor alulfinanszírozottsága nem feltétlenül mutatja egyértelműen a költségvetés szűkösségét – ez redisztribúciós döntés kérdése, ami tényleg politika: éppen Anglia (Semjén esettanulmányában is) és Ausztria példája mutatja ezt. De nem az a fajta „politika”, amit mi Magyarországon annak élünk meg.

A tandíj magyar hullámvasútja robot tovább. Mára bizonytalanabb érvényűnek látszik a szerző azon megjegyzése, hogy Magyarország 2011–2012-ben a tandíjak szerepének növelése irányába mozdult el (58. o.), vagyis egy olyan modellt valósította meg, ahol a magas tandíjakhoz erőteljes hallgatói támogatási rendszer párosul. Az aktuálpolitika jelenleg felülírta a modellszerű kezdeményezést.

A recenzióm címében feltett kérdésre a válasz egyértelmű igen. Személyesen ismerve Semjén Andrást, nyugodtan állíthatom, hogy az ő kutatói lelkiismerete tiszta, ezzel a kötettel megtette a magáét: rendkívül színvonalasan „kiírta magából” az elmúlt két évtizedben felhalmozott tudásanyagot. Most már azokon a soron, hogy átgondolják üzeneteit, akik tehetnek is valamit a magyar felsőoktatás érdekében. Nem vagyok optimista.

Temesi József